

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ՏՈՂԵՐԻ ՆՈՐ ՄԵՎՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հայկանուշ Ա. Հովհաննիսյան

ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, Երևան, ՀՀ

*«Տենչայր Սաթենիկ տիկինն տենչանս
Ջարտախոր խաւարտ և գտից խաւարծի
Ի բարձիցն Արտաւանայ...»
Մովսէս Խորենացի*

Ամփոփում

Նախաբան. Ուսումնասիրության նպատակ է հետապնդում վերլուծության ենթարկել Մովսէս Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց» մեծարժէք աշխատության մեջ տեղ գտած մի քանի վիճահարույց տողի, բառերի բուն իմաստն ու նշանակությունը, վեր հանել, ճշգրտել այդ տողերի արտահայտած միտքը և բառերի նշանակությունը համատեքստում, ներկայացնել դրանց նոր մեկնաբանություններ, օգնել ընթերցողներին ճիշտ հասկանալու գրվածը: Մեթոդներ և նյութեր. Ուսումնասիրությունը հիմնված է բառերի համեմատական քննության, ժողովրդական ստեղծագործության նյութերի վրա՝ կատարելով լեզվաբանական վերլուծություններ: Ներկայացված վիճահարույց բառերի ճիշտ մեկնաբանությունը տալու համար օգտվել ենք հին մատենագրության բազմաթիվ աղբյուրների վերաբերյալ հայերենի համեմատական քննությամբ հրապարակված նյութերից, Աստվածաշնչի, հին ու նոր շրջանների գրականության, մեծարժէք բառարանների, նույնիսկ ժողովրդական մշակույթի, բանավոր ստեղծագործությունների ընձեռած հնարավորություններից: Վերլուծություն. Իրականացվել է Խորենացու «Պատմություն Հայոց»-ի առաջուր բազմաթիվ հակասական մեկնությունների տեղիք տվող ներկայացված հատվածի մի քանի բառերի իմաստային քննություն; Չի անտեսվել նաև գրիչների կողմից թույլ տրված հնարավոր սխալների առկայության փաստը: Առաջարկվել են հիմնավորված մեկնաբանություններ, որոնք միանգամայն նոր խոսք են Պատմահոր մեծարժէք գրական ժառանգության տվյալ հատվածի ճշգրիտ ընթերցման մեջ:

Բանալի բառեր՝ *Մովսէս Խորենացի, «Հայոց պատմություն», տենչալ. տիկին, Հայոց աշխարհ, Սաթենիկ, արքունի, ազգագրական:*

Ինչպես հղել՝ Հովհաննիսյան Հ. Մովսես Խորենացու տողերի նոր մեկնաբանություն, // ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ Կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ»: Գյումրի: 2025: Հ. 2 (28): 226-237 էջեր: DOI:10.52971/18294316-2025.28.2-226

A NEW INTERPRETATION OF MOVSES KHORENATSI'S LINES

Haykanush A. Hovhannisyan

The Institute of Language after H. Acharyan of NAS, Yerevan, RA

Abstract

Introduction: The aim of the research is to analyze the true meaning and significance of the controversial lines and words in Movses Khorenatsi's valuable work "History of the Armenians", to uncover and clarify the thought expressed by those lines and the meaning of the words in context, to present new interpretations of them, and to help readers correctly understand the text. **Methods and Materials:** The study is based on a comparative examination of words and materials from folk works, performing linguistic analyses. In order to provide the correct interpretation of the presented controversial words, we have used the opportunities provided by numerous sources of ancient literature, both domestic and foreign, the Bible, modern literature, valuable dictionaries, even folk culture, and oral works. The fact of the existence of possible errors made by writers has not been ignored. **Analysis:** Within our capabilities, we have tried to give a new interpretation of the controversial lines of Movses Khorenatsi, based on the data of ancient bibliography. **Results:** Well-founded interpretations have been proposed, which offer new insights into the precise reading of this particular passage of Movses Khorenatsi's Heritage.

Key words: *Movses Khorenatsi, "History of Armenian", Sathenik, ethnographical.*

Citation: Hovhannisyan H. *A New Interpretation of Movses Khorenatsi's Lines*/"Scientific Works" of SCAS, Gyumri, 2025, Vol. 2 (28), 226- 237 pp.. DOI:10.52971/18294316-2025.28.2-226

Ն Մ Խ Մ Բ Մ Ն Բազմաթիվ քննարկումների, հակասական մոտեցումների ու մեկնաբանությունների առիթ է եղել Մովսես Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց» մեծարժեք աշխատության մեջ տեղ գտած վերը մեջբերված հատվածը, հատկապես այնտեղ եղած մի քանի բառերի իմաստային քննության և նրանց նշանակության վերաբերյալ:

Ելնելով վիճահարույց հատվածի երկրորդ տողի՝ «Զարտախուր խաւարտ և գտից խաւարծի»՝ մեջ եղած **խաւարծի** և **խաւարտ** բառերի արտահայտած բուն իմաստից, **զարտախուր** բառն էլ համարելով բույս, միտքը բացատրվել է որպես **բույսերի փունջ**, **տրցակ՝ գտից**, որ տենչում էր Սաթենիկ տիկինը Արտավանի **բարձերից**, /միջի՝ց, տակի՝ց/: Մի՞թե կարելի է կարծել, թե արքային համարյա հավասար մարդու բարձերը կարող էին լցված լինել վայրի բույսերով: Եվ կամ նրա իշխանական տարածքի՝ Մապացոտնի **բարձունքներից**, որտեղ շատ կային թվարկված բուսատեսակները՝ /Մասնո լեռներում՝ **բարձրեքում** չկայի՞ն/ դրան ավելացնելով միջտողյա կանխակալ ենթադրություններ այդ բույսերի հրաշագործ, կախարդական հատկանիշների և դրանց հետ Սաթենիկի հետագա վարվելակերպի մասին: Կարծես Պատմահոր կողմից արդեն պարզաբանված, հաստատված է նրանց այդ որակային հատկությունները, և հայտնի են Սաթենիկի հետագա մտադրու-

թյունները: Այդ կարծիքը հաստատվել է տողի նախավերջին տառախմբի՝ **գտից**–ի որպես **փունջ, տրցակ** մեկնաբանությամբ: Չենք ասում բառ, քանի որ նա այդ գրության տեսքով մինչ այժմ բառարաններում էլ դեռևս չի ստացել իր ճշգրիտ բացատրությունը որպես բառ: Նախքան մերժելը կամ հաստատելը եղած կարծիքները, տեսնենք, թե գրականության մեջ ինչպես են ներկայացվում այս բույսերը, որոնց միախառն **փունջը**, ըստ ոմանց կարծիքի, տենչում էր ունենալ տիկինը:

Բառահոդվածում տեղ գտած **արտախուր, խաւարտ, խաւարծի** բառերն իրենց բացատրություններն ունեն «Նոր Բառգիրք Հայկազեան Լեզուի» և Հրաչյա Աճառյանի «Արմատական» բառարաններում: **Խաւարտ**–ը ՆԲՀԼ–ում մեկնաբանված է որպես **հագար**, բազմաթերթ բույս՝ «խաւարտ, որ կոչի հագար»:¹

Իսկ նրա հատկությունների ու կիրառման մասին մանրամասն տեղեկություններ է տալիս Խորենացուց առաջ հանդես եկած Եզնիկ Կողբացին, որի գրչի ծայրին այդ բույսի հատկությունների մասին մեկնաբանությունն ավելի վաղ է հայտնվել աղանդները հերքող նրա «Եղծումն աղանդոց» փիլիսոփայական մեծարժեք երկասիրության մեջ, քան Սաթենիկի մասին եղած ժողովրդական բանահյուսությունը կարճանագրվել Խորենացու կողմից, և հետագայում էլ, գուցե և գրիչների ձեռքով բառը եղծվեր և ստանար տվյալ տեսքը: Մեջբերենք այդ հատվածը.

«Եւ զհագար /որ է մատու/ եթէ ի տօթ ժամու ուտիցէ ոք /քանզի զովացուցիչ է/ զտապս ի փորոյն փարատէ, և եթէ ի հով ժամանակի ուտիցք ոք, վնասէ. և եթէ զջուրն քամեալ անապակ ըմպիցէ ոք՝ սատակի և եթէ զսերմն աղացեալ՝ ջրով ըմպիցէ ոք, ի ցանկութենէ արկանէ»:² Բազմակողմանիորեն բնութագրում է Եզնիկը **խաւարտ**–հագար–մատու բույսը՝ ներկայացնելով նրա և՛ բուժիչ, և՛ սատակիչ հատկությունները:

Իսկ **խաւարծի/լ** բույսը ահա թե ինչպես է նկարագրել հայրենի՝ Սասնո բնաշխարհին քաջածանոթ գրող Խաչիկ Դաշտենցը:

«Դա /խավրծիլը. Հ.Հ/ քաղցրաթթու, հյութալի մի բույս է, որ իր բնի մոտ լայն տերևներ է արձակում շուրջը: Նրա ցողունը բարձրանում է մարդահասակ՝ զլիսին կապելով զինարբուկի ծաղիկներ հիշեցնող մի փունջ»:³

Սա վկայում է մեկը, որն իր վաղ մանկության տարիներն անց է կացրել Սասնո լեռներում և շատ հաճախ է տեսել ու ճաշակել խավրծիլը: Ուշադրություն պետք է դարձնել բույսի ծավալի ու չափերի վրա, և որ առավել կարևոր է, ցողունի՝ **մարդահասակ** /բարձրաձիգ, դալար, ճկուն/ լինելուն: Այս բնութագրմանը կարելի է ավելացնել բառարաններում տրված՝ բույսի խավոտ հատկանիշը ևս:

Եթե **խավրծիլն** այդքան խոշորկեկ բույս է, ինչպե՞ս կարող էր Սաթենիկը տենչալ նրա և **խաւարտի**, որը ևս տարողունակ է, **փունջը**, ինչպես բացատրվում է **գտիցը**: Չէ՞ որ այդ դեպքում բույսերի հավաքածուն կկազմեր ոչ թե մի փունջ, այլ մի խորոմ: Եվ եթե դրան էլ ավելացնենք որոշ հեղինակների կողմից **արտախուրն** էլ մեկնաբանված որպես բույս, ապա փունջը կդառնա մի խուրձ, որն անկրելի կլիներ՝ իր մեծ ծավալի ու ծանրու-

¹ Տե՛ս Նոր Բառգիրք Հայկազեան Լեզուի. հատոր 1–ին, էջ՝ 935. 1979 թ. Երևան:

² Եզնիկայ Կողբացույ. «Եղծումն աղանդոց». էջ՝ 58. 1762 թ. Կոստանդնուպոլիս:

³ Խաչիկ Դաշտենց. «Խողեղան». էջ՝ 31, 1960թ. Երևան:

թյան պատճառով և նկատելի՝ ուրիշների /նաև արքայի/ աչքին: Այդ քա՞նի խրճանոց էին Արգավանի բարձերը, որ նրանցից մի խուրձ հանվեք, և դեռ աննկատ մնար կատարվածը: Այլ է, թե տենչանքը լինեք այդ բույսերի չորացած խառնուրդի փշրանքները և ոչ թե **փունջը**: Բայց հայտնի է, որ **գտիցը** բույսերի փռչացված խառնուրդ չէ:

Միաբանը՝ Գաբրիել Այվազովսկին, սրբագրելով **գտից** տառախումբը **զ/ս/տից** ձևով, **արտախույրը** մեկնաբանել է որպես **գատերի ծածկոց**: Եվ այս խմբագրված օրինակն է տեղ գտել Աճառյանի բառարանում:⁴ Բայց, ներեցեք, գատերի ծածկոցը տիկնոջ ինչի՞ն էր պետք, ուր մնաց, թե դեռ տենչար էլ այն ձեռք բերելու համար: Կամ ինչու՞ է **գատից** հատկացուցիչը հեռացել **գարտախույր** հատկացյալից: Եթե ընդունենք, որ **գատից** է, ապա **խաւարծի**-ն կամ **խաւարտ**-ը ինչի՞ հետ կապել, կամ ինչպե՞ս: Առաջանում է անիմաստություն. «Զարտախույր խաւարտ և զ/ս/տից խաւարծի»/՝. և՛ շաղկապը ու՞ր տեղավորենք: Այս դեպքում էլ առաջ են ընկնում գատերը, և ծածկոցի մասին խոսք անգամ չկա: Բացի այդ, մի՞թե հզոր Արտաշիսյան հարստության օրոք թագավորից հետո երկրորդ դեմքը վայրի ցեղի ներկայացուցչի նման՝ գատերի ծածկոցով էր շրջում:

Ուրեմն **գտիցը** չպետք է մեկնաբանել որպես բույսերի **փունջ**, կամ **գատերի ծածկոց**, առավել ևս՝ **արտախույրը**՝ որպես **բույս**:

Արտախույր բառի բացատրությունը բառարաններում տրված է որպես խույրի, թագի եզրերը բոլորող բազմաձև ծածկոց: Աստվածաշնչում և շատ մատենագիրների մոտ բառը լայն գործածություն ունի: Կարելի է մի օրինակ բերել Ագաթանգեղոսից.

«Զթագաւորս շքեղացուցանէ ի նմանութիւն արտախայրն պսակի ի վերջաւորն փողփողելոյ»:⁵

Այդպիսի արտախույրով, ընդելուզված թանկարժեք քարերով, առաջին դարում հռոմեական կայսր Ներոնը օծել է Հայոց թագավոր Տրդատ Առաջինին, ինչպես վկայում է 1-2-րդ դարի պատմիչ Սվետոնիոսը:

Հիմք ընդունելով 5, 10, 12-13դ.դ. որոշ պատմիչների գործերում տեղ գտած և հրատարակիչների կողմից «անիմանալի» համարված վրիպումներն ու տարբերությունները, այսինքն, որ արտագրությունների ժամանակ ձեռագրերում կարող են սպրդել անճշտություններ՝ մեզ թույլ ենք տալիս **գտից** տառախումբը սրբագրել **զ/ս/տից**, կամ ուղղակի **ստից** ձևերով, որով, կարծում ենք, պարզություն կմտնի մտքի մեջ: Եվ թարգմանելիս մի քիչ պետք է հեռանալ ավանդական թարգմանված ձևից, այն է՝ «Տենչալով, տենչում էր Սաթենիկ տիկինը» և թարգմանել. «Տենչում էր Սաթենիկ տիկինը տենչանքներ», ինչպես որ հայցական հոլովով գոյականն է տրված՝ **տենչանս**, և այն չդարձնել դերբայ: Իսկ ի՞նչ տենչանքներ էին դրանք:

Եթե **խաւարտը** «որ կոչի հազար» /Ն.Բ.Հ.Լ./, իսկ հազարը բազմաթերթ բույս է, գուցադրենք **արտախույրի**՝ թագի եզրերը պսակող ապարոշի հետ, որը նուրբ ծալքերով պատում է գլուխը՝ ծածկելով պարանոցը, /հին դրամների վրա քանդակված արքաների գլուխներին երևում են դրանք./ ապա Սաթենիկը տենչում էր ո՛չ թե խոտեր ու բույսեր, այլ Արտավանի գլխադիրը՝ թագը, որը բոլորած էր խավարտի նման բազմաձև արտա-

⁴ Հր. Աճառյան. «Արմատական բառարան» 4-րդ հատոր, 1973 թ. Երևան:

⁵ Ագաթանգեղեայ «Պատմութիւն Հայոց». Էջ՝ 12, 1983 թ. Երևան:

խույրով, որը կհագեցներ նրա փառատենչության տապը, հավասարը՝ հավասարին սկրունքով: Միրել, սիրել, բայց ինչ-որ երկրորդական մարդու չէր տենչում, այլ թագավորության երկրորդ՝ շատ հզոր դեմքին: Կամ գուցե տիկնոջը հմայել էր նրա գլխադիր կրե-լու ձևը, նա շատ էր գեղեցիկ ու առնական այդ հանդերձավորմամբ:

Սա տենչանքներից մեկն է:

Իսկ եթե **խաւարծին**, որը քիմքին հաճելի նուրբ համ ունեցող, խավոտ, դալար ու հյութեղ, մարդահասակ, բարձրացողուն բույս է, համեմատենք Արտավանի թավոտ ոտ-քերի հետ, ըստ մեր սրբագրության՝ **գտիցը** կարդալով **գոտից**, կամ **ոտից** ձևով, որոնք պետք է որ լինեին թավոտ, ճկուն ու ձիգ, քանի որ գերել էին Սաթենիկի միտքը, ապա այդ բույսերը կարող են լույս համեմատության եզրեր հանդիսանալ Արտավանի դիրքի ու բարեմասնությունների համար: Այսինքն տիկինը ձգտում էր Արտավանի սիրույն, նրա ան-ձին՝ ավելացրած իշխանական բարձր դիրքը: Հակառակ դեպքում, բույսեր ձեռք բերելն ինչ մի դժվարություն հարուցող տենչանք էր, որ տվայտանքի մեջ գցեր արքայատիկնոջը: Նա կարող էր, չէ՞, ուղղակի հրամայել իր ենթականերին, և նրանք ոչ թե մի փունջ՝ **գտից** կբերեին, այլ մի ամբողջ դեզ: Ի վերջո, մի՞թե նա իր թշնամին էր, որ տենչար ձեռք բերել այնպիսի դեղամիջոցներ, ինչպես փորձում են ներկայացնել շատ բանախոսներ, որ ոչ թե բորբոքեին իր սերը, կիրքը, այլ ընդհակառակը՝ գցեին ցանկությունից, Եգնիկի խոսքով ասած՝ «ի ցանկութենէ արկանէ» և նույնիսկ «սատակէին» իրեն: Երբ սիրում ես, սիրեցյալիդ վերաբերող ամեն մի մանրուք սիրելի ու ցանկալի է դառնում: «Բախճի սիրուն բախճի պաղ կը պակին» ասում է Մշո ժողովրդական ասացվածքը: /Մեր պրոֆեսորներից մեկը պատմել է մի միջադեպ, երբ մեկի սիրո առարկան կաղ է եղել, և նրա ուշադրու-թյունը հրավիրել են այդ թերության վրա, սիրահարվածը հմայված պատասխանել է. «Տե-սեք, ինչպե՞ս է կաղում»/:

Եթե թագուհի Սաթենիկին հմայել էր Արտավանի թագակիր գլուխը՝ եզերված արտախույրով, ապա ազգագրական երգի ռամիկ աղջիկն էլ պատրաստ է չսիրած հա-րուստ խոջային «խուրբան» անել իր «Կիկոյի ծակ քոլոզին, գլխի մագին, հերգեն վըզին, չարխի թելին»: Սա է սիրո անբացատրելի էությունը:

Արագավազ, ճկուն ոտքերը միշտ էլ գովերգվել են թե՛ հունական, և թե՛ մեր էպոս-ներում ու ժողովրդական բանահյուսության մեջ: Այստեղից էլ՝ **արագոտն**, **թեթևոտն** բա-ռերի գոյությունը: Իսկ տղամարդու մաշկաձածկույթի թավամազ լինելը միշտ էլ հարգի է եղել: Որը սակայն չի նպաստել, որ Հայոց թագուհի Փառանձեմը սիրեր Արշակին /դրա համար կային անձնական պատճառներ/, թեև «նա թաւ էր և թուխ էր գունով»⁶ - մեկնա-բանում է Փավստոս Բուզանդը: Շատ հնարավոր է, որ **ոտից** բառաձևից **ո** տառը դուրս ընկած լինի գրիչների աչքից, կամ աղճատված, անընթեռնելի **ո**-ն սխալմամբ կարդացվեր **զ**, և բառն ստանար **զտից** տեսքը: Որը **տի**՝ այսինքն տարիք իմաստով անհնար է մեկնա-բանել, իսկ եղած ձևով էլ թողնվել է որպես «անիմանալի», անբացատրելի:

Նմանատիպ անիմաստություններ, տարբերություններ ու հավելագրումներ շատ կան 10-րդ դարի պատմիչ Ռիստանէս Եպիսկոպոսի երկերի՝ 1871թ հրատարակու-թյան մեջ, որոնց հանդիպել ենք հեղինակի գործերի Համաբարբառների կազմության ժա-

⁶ Փաուստոսի Բիւզանդացւոյ «Պատմութիւն Հայոց», էջ՝ 192, 1987թ. Երևան:

մանակ և ուղղումներ ու բացատրություններ տվել Համաբարբառների առաջին հատորի Առաջաբանում, կամ ծանոթագրություններում: Կարելի է դրանցից թեկուզ երկուսը նշել. «Տիտոս **նորտի նորտի** պարշարեաց զԵրուսաղեմ», կամ «դայեկան իւրով **Գայիստնի**»:⁷ Վերջին օրինակը Հր. Աճառյանի «Անձնանունների բառարան»-ում հենց այդպես էլ տրված է, բայց **Գայանէ** անվան տակ: Մենք ձեռագրերի ուսումնասիրությամբ ուղղել ենք բառի ճիշտ գրությունը՝ **Գայիայնի**:

Նման որոշ երևույթներ արձանագրել է նաև Հր. Աճառյանը:

Դե ե՛կ ու զլուխ ցավեցրու, որ հասկանաս, թե ի՞նչ է ուզում ասել առաջին բառախումբը՝ **նորտի նորտի**, մակբա՞յ է, թե ուրիշ բան, կամ **Գայիայնի**–ը ինչպե՞ս է դարձել **Գայիստն** և ապա Հռիփսիմեի դայակը: Մեկ ուրիշ տեղ էլ, հենց Խորենացուց մեջբերման մեջ, անձը նույնացվել է քաղաքի հետ, և ստացվել է թե՛ իմաստային, և թե՛ պատմագիտական խաթարում: Դեռ լավ է, որ քննարկվող հատվածում միայն անորոշություն է մնում, պատմությունը չի խաթարվում:

Հնարավոր է, որ **գտիցն** էլ նման բախտի է արժանացել, և մի գրիչի սխալը փոխանցվել ու պահպանվել է մյուս ձեռագրերում: Չե՞ որ գրիչը կարող էր լինել ընդամենը գրագետ մեկը և խորամուխ չլինել քերականական կառույցների մեջ և ջնջված, վնասված ձեռագիրը մի կերպ սվաղեր, առաջ անցներ: Իսկ նման դեպքեր մատենագրության մեջ որքան ուզեք: Երբ առնչվում ես Համաբարբառների կազմության աշխատանքներին, անուրանալի մի գործ, որ հիմնել ու երկար տարիներ ղեկավարել է մեծավաստակ գիտնական, ակադեմիկոս արժանափառ Արարատ Ղարիբյանը, նույն բառին անդրադառնում ես բազմաթիվ անգամ և տարբեր տեսանկյուններից, հնարավոր է դառնում, թեև դժվարությամբ, հասու լինել տեղ գտած վրիպումներին:

Մի գրիչի կողմից թույլ տրված անփութությունն էլ հետագայում ուսումնասիրողին գցում է տարակուսանքի մեջ: Այդպես է և Ղազար Փարպեցու, Ուխտանէս Եպիսկոպոսի, Մխիթար Այրիվանեցու, գործերում, որոնց Համաբարբառները մենք ենք կազմել, և նրանց վերաբերյալ ուսումնասիրությունների որոշ արդյունքներ տրված են մեր կողմից:

Ուրեմն Սաթենիկի տենչանքներից մեկն էլ կարելի է համարել Արտավանի խավրժիլի նման ձիգ ու ճկուն գեղեցիկ ոտքերը: Այստեղ խնդիրը դրված է ոչ թե հայցական հոլովով, որի դեպքում կունենար **գոտս** ձևը, այլ բացառականով՝ ստանալով **զ** նախդիրը, որն ինչպես գիտենք, ընդունված կառույց էր գրաբարում և կրում էր պատմական, կամ վերաբերական բացառական անվանումը: Նոր գրական լեզվում ևս նման կիրառությունը պահպանվել է: Հիշենք Մեծն Հովհաննես Թումանյանին.

«Ինչպե՞ս եք ապրում, դու ձեզնից պատմիր,

Ձեր օր ու կյանքից, ձեր ցավ ու դարդից»:

Կամ

«Խոսում են Լոռու հին հին քաջերից»:⁸

Ահա այս բացառականի մասին է խոսքը: Այսինքն Սաթենիկը տենչում էր Արտավանի **ոտքերի մասին**:

⁷ Ուխտանէսի Եպիսկոպոսի «Պատմութիւն Հայոց». էջ՝ 92. 1971թ. Վենետիկ:

⁸ Հ. Թումանյան. «Ընտիր երկեր». Հատոր 1-ին, էջ՝ 183, 190. 1985թ. Երևան:

Ուրեմն նա տենչում էր Արտավանի նուրբ ծալքերով ապարոշված պսակը՝ թագը, և նրա խավրժիլի ընձյուղի նման ճկուն ու խավոտ, ձիգ **ոտքերի մասին**, եթե տառացի թարգմանելու լինենք: Երկու իշխանություն միասին՝ իշխանական և մարմնական, տվյալ դեպքում՝ առնական: **Խաւարտը արտախուր** բառի համար պետք է համարել գոյական որոշիչ, իսկ **խաւարծին**՝ ոտքերի: Մանավանդ որ, ինչպես նկատել է Հր.Աճառյանը, այդ չորս բառերն իրար հետ կապվել են մեկ և շաղկապով, և երկու բառ, որպես խնդիր, կրում են **զ** նախդիրը, միայն թե մեկը հայցական, մյուսը բացառական հոլովների իմաստով: Եթե ավելացնենք նաև, որ գրաբարում որոշիչը հիմնականում գործածվում էր հետադաս, ավելի համոզիչ կլինի մեր դիտարկումը: Աճառյանն էլ բերելով տարբեր հեղինակների բացատրություններ, գտել է, որ նշված բառերից երկուսը պետք է որ ածականի դեր կատարեն: Միայն թե ոչ թե ածական, այլ գոյական որոշիչ:

Ազգագրական երգում էլ հնչում է.

«Կարմիր խնձորը խխճրգները, կանանչ վարդը տղեզները...»

Խնձորն ու վարդը ածական լինել չեն կարող, նրանք գոյական են:

Կարելի է այս համեմատությունը նմանեցնել վերը նշված **զ/ո/տից խաւարծի** բառակապակցության հետ: Նկատի է առնվում երիտասարդությունը, գեղեցկությունը, ճկունությունը:

Իսկ քանի որ այս հատվածը հենց Խորենացու վկայությամբ վերցված է ժողովրդական բանահյուսությունից, որ ականջի կողքով լսել է ինքն անձամբ, շատ բնական է որ այնտեղ տեղ գտնեն ժողովրդական պարզ, անպաճույճ մտածելակերպը: Չէ՞ որ ժողովրդական օրհնանք, խնդրանք էլ կա. «Ողներո՛ւ տ մեռնիմ»:

Շատ հեռու չգնանք, այլ նորից դիմենք Պատմության» Երկրորդ գրքի ԾԱ. գլխում, դարձյալ նույն Արգամի առիթով, «Որ յառասպելին Արգաւանն անուանի»⁹ հիշատակվում է նրա գեղեցկուհի հարճի մասին.

«և գհարճ նորին /Արգամի. - Հ.Հ./ որ կարի չքնաղ էր գեղով և մնացեալ /ծն.՝ մանրաքայլ/ գնացիւք ոտից, զոր կոչէին Մանդու»:¹⁰

Ինչպես երևում է, այս հատվածում էլ գովերգվում են գեղեցիկ, մանրաքայլ ոտքերը՝ այստեղ արդեն՝ կանացի: Կարծես այս փաստը գալիս է հաստատելու մեր կարծիքը: /Իսկ հիմա՞ ով է անտարբեր անցնում կանանց գեղեցիկ ոտքերի կողքով, եթե դեն նետենք պատահողոված տաբատները:/

Ուշադրություն դարձնենք բառի նույնանման հոլովաձևին՝ **ոտից և զտից**:

Այս հատվածում ևս առկա է վրիպումը՝ **մանրաքայլ** -ը կարդացվել է **մնացեալ**: Մեկ այլ տեղում հանդիպում ենք. «...տեսեալ Տրդատայ /Բագրատունի.- Հ.Հ./ զկին մի, զի յոյժ գեղեցիկ էր և երգեր ձեռամբ, որում անուն էր Նազենիկ»¹¹ Կամ «... ի խնջոյս ուրախութեան Խոսրով Գարդմանացի ի գինուջ գեղխեալ առաջի Շափոյ, զօրէն սեղեխի տոփացելոյ զհետ ջնարահար քաջամասն կնոջ կրթէր»:¹²

⁹ Մովսիսի Խորենացույ «Պատմութիւն Հայոց»։ Էջ՝ 181. 1913թ. Թիֆլիս։

¹⁰ Նույն տեղը, գիրք Երկրորդ, Գլ. ԾԱ. Էջ՝ 180։

¹¹ Նույն տեղը, Գլ. ԿԳ, էջ՝ 195։

¹² Նույն տեղը, Գլ. ԾԽ. Էջ՝ 331։

Երեք տեղում էլ գովերգվում են կանացի ձեռքերն ու ոտքերը, անգամ՝ մատները, և այն էլ՝ հարձերի: Իսկ տղամարդու՝ նրա ինչու ոչ, այն էլ՝ արքայահավասարին:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին էլ իր սիրելի պատմական դեմքին՝ Արծրունյաց Գրիգոր Դերենին այսպես է ներկայացնում.

«Եւ էր նա /Դերենը. Հ.Հ/ այր սէգ և զգաստ և սօս ի գնացս ոտից»:¹³

Եվ ինչու՞ խորշել նման մոտեցումից, եթե մի քիչ տեղյակ լինենք, թե նախաքրիստոնեական, հեթանոսական շրջանում ինչպես էին պաշտվում մարդն ու բնությունը՝ որպես ներդաշնակ գոյություն: Եվ պատահական չէ, որ սև սքեմի ճեղքերից անգամ առկայծում էին այդ պաշտամունքի շողերը քրիստոնեական ժամանակաշրջանում՝ վերագրվելով առ կինն աստվածամայր:

«Աչքերն ծով ծիծաղախինդ...», «Յայտէն նոնենի...» մրմնջում էին աստվածախոս Նարեկացի Գրիգորի շուրթերը, և այդ էլ ա՛յն ժամանակ, երբ Եվրոպայում մոլեգնում էր ինկվիզիցիան, իսկ մեզանում, քրիստոնեական պաշտամունքն ու անձնատեցությունն անհեթեթության աստիճանի էին հասել՝ խուլ անապատակեցության կամ սյունակեցության դրսևորումներով /Սիմոն Սյունակյաց/:

Նույն հեթանոսական պաշտամունքը չէ՞, որ Հայոց Էպոսում մղում է գովերգելու Խանդութ Խաթունի մարմնական բարեմասնությունները: Եվ դա ամոթ չի համարվել երևի, ինչպես մեր սերնդի մարդիկ անհարմար են զգում հասարակության մեջ բարձրաձայն Քուչակ կարդալ, որն ընդամենը ասում է.

«Ծոցիկն եմ ժամտուն արել,
ծըծերուն եմ խոստովաներ»:¹⁴

Իսկ որքա՛ն հարուստ նյութ է տալիս մեր ազգագրական մշակույթը: Բավարարվենք մեջբերելով մի փոքրիկ հատված այդ անսպառ գանձարանից:

Մըդեր իս հէկին հաղորդ կը քաղիս,
Շամամ ծծերով շակար կը մաղիս,
Ալմաստ փիջախով իմ սիրդ կը դաղիս ...

Կամ

Ծձերտ ուռերը, հե՛յ, ես կըսենք նուռ էր,
Ձեռ թալի որ քաղենք, դու ըսիր ժուռ ը.
Թե ժուռ, թե հասուգ, ընձի խաբուլ ը.
Քու լեզվի՛ն մեռնիմ, անուշ բըլբուլ ը:

/Այս տողերը լսել ենք հայ ազգագրական մշակույթի քայլող հանրագիտարան, պատմական գիտությունների դոկտոր Հայկազ Պողոսյանից/:

Կարծում ենք, ավելորդ կլինի մակդիրների մեկնաբանություններ տալը:

Հիմա ո՞վ կհամարձակվի այսպիսի մտքեր բարձրաձայն ասել հասարակության մեջ, առանց պիտակավորման վախի: Իսկ երևի այն հեռավոր ժամանակներում ասվել են, որ նման հրաշալի ժողովրդական մշակույթ է ստեղծվել:

¹³ Յովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցույ «Պատմություն Հայոց». էջ՝ 136, 1912թ. Թիֆլիս.

¹⁴ Նահապետ Քուչակ. «Հարյուր ու մեկ հայրեն». էջ 140, 1988թ. Երևան.

Ի վերջո, Խորենացին, որ երբեմն ընդհատելով պատմական նյութի շարադրանքը՝ տալիս է որևէ երևույթի կամ բանի բացատրությունը, ինչպես **շիկափոկ պարանի**, թեկուզ և հենց նույն **Արգամ-Արգավանի** հանգամանքում, լինելով այդքան խստապահանջ իր նկատմամբ, ինչպե՞ս կարող էր նման անորոշակիություն թույլ տալ և ընթերցողին գցել թյուրիմացության մեջ: Չէ՞ որ գիրքը գրվում էր ո՛չ միայն հետագա եկողների, այլ և հենց առաջին հերթին ի՛ր ժամանակակիցների և մասնավորաբար Սահակ Բագրատունու՝ իր պատվիրատու-մեկենասի համար, ու պետք է այնպես գրվեր, որ հասկանալի լիներ կարդացողին, և ոչ թե գլուխկոտրուկ առաջարկեր: Նա կարող էր, չէ՞, մի փոքրիկ բացատրություն տալ այդ բույսերի հատկությունների և նրանց հետ Սաթենիկի հետագա վարվելու մասին, ինչպես արվել է Շամիրամի առիթով, որ «ակն ուներ դիթորթեամբ՝ վիկութեան իւրոյ կենդանացուցանել զԱրայ»: ¹⁵ Կամ հաճախ դիմելով իր մեկենասին՝ կարծիքներ ու բացատրություններ է տալիս:

Այս հարցի մասին՝ որպես ապացույցի վերջին ակորդ, մեջբերենք Աստվածաշնչից մի հատված, որում ո՛չ թե մենք, այլ Երուսաղեմի դուստրն է հաստատում մեր կարծիքը: «Սրունք նորա սինք մարմարեայք հաստատեայք ի վերայ ոսկի խարըսխաց, տեսիլ նորա որպէս զընտիր եղնափայտից Լիբանանու»: ¹⁶

Ինչու Երուսաղեմի դստեր հանգամանքում սիրելի մարդու տեսքը կարելի է համեմատել եղնափայտի հետ, այսինքն բարձրահասակ, ուղղաձիգ, ոտքերը մարմարիոն սյուների՝ հենված ոսկեխարխսի թաթերի վրա, Սաթենիկի դեպքում դրանք չի կարելի համեմատել խավրձիլի հետ: /Իմիջիայլոց, պետք է ասել, որ «Երգ երգոց»-ը կազմված է ճիշտ այն դարսվածքով, ինչը նախորդում է հայկական պատմականորեն ավանդական հարսանիքներին՝ հարս-աղջիկների, փեսայի հարց ու պատասխան երգ – գովերգների ձևով:/

Սաթենիկի տենչանքները բացահայտելով, հասնում ենք ոչ պակաս վիճահարույց **ի բարձիցն** բառային միավորին, որի համար գրքում ծանոթագրություն է տրված՝ **և բարձիցն** ձևը՝ առանց **ի** նախդիրի: Բացառական հոլովի **ի**-ն փոխարինվել է **և** շաղկապով:

Կարծիքներ կան այն և՛ **բարձ**՝ գլխի տակ դրվելիք փափկություն, կամ բարձ՝ նստելիք, աստիճան, պատիվ, և՛ բարձ՝ մարմնի մաս, և բարձր՝ բարձունք, սար, լեռ համարելու մասին:

Միանգամից պետք է մերժել **ի բարձիցն** ձևը որպես **բարձունք**, սարավանդ մեկնաբանությունը, քանի որ Սաթենիկի նման բարձրաստիճան տիկնոջ համար, ինչպես վերը նշվեց, մեծ դժվարություն չէր ներկայացնի իր բազմաթիվ սպասավորներից մի քանիսին ուղարկելու, այժմյան ոճով ասած՝ գործուղելու Արտավանի իշխանական տիրության բարձունքները՝ Մասյացոտն, իր տենչած բույսերը բերել տալու համար: Այդ ի՛նչ մի անիրականանալի տենչանք էր, որ նա չկարողանար հագեցնել, իրականացնել:

Մերժելի է նաև որպես **մարմնի մաս** բացատրությունը: Սաթենիկը ինչու՞ պետք է տենչար Արտավանի մարմնաթմբերը:

Նախքան հատվածի մեկնաբանությանն անցնելը, պետք է ուշադրություն հրավիրել այն հանգամանքի վրա, թե ինչի՞ց էին պատրաստված թագավորական, իշխանա-

¹⁵ Մովսիսի Խորենացույ «Պատմություն Հայոց»։ Էջ՝ 50. 1913թ. Թիֆլիս։

¹⁶ Աստուածաշունչ մատենան Հին և Նոր Կտակարանաց. Երգ երգոց. Գլ. Ե. տող 15. Էջ՝ 704, 1929թ. Վիեննա։

կան բարձերը Արտաշիսյան հարստության շրջանում: Արդյո՞ք հնարավոր է, որ նրանք լցված լինեին վայրի խոտաբույսերով, այն էլ այդքան խոշոր կեկ ցողունավոր, ինչպես վերը ներկայացրինք այդ բույսերի բնութագիրը, որոնց վրա անհնար կլինեի նստելն անգամ, ու՞ր մնաց թե գլուխը, երեսը դնել:

Ուրեմն պետք է եզրակացնել, որ խոսքը բարձերից բույսեր, մանավանդ թե փունջ հանելու մասին չէ, այլ մեկ ուրիշ նուրբ իմաստ է ներառում իր մեջ **ի բարձիցն** բառաձևը:

Մենք ևս համամիտ ենք **բարձ**՝ գլխի տակ դնելիք փափկություն բացատրությանը, որոշակի նրբերանգներով և մերժում **բարձ**՝ որպես աստիճան մեկնաբանությունը: Որովհետև եթե Սաթենիկի տենչանքներից մեկը և առաջնայինը Արտավանին և՛ որպես գեղեցիկ տղամարդու, և՛ որպես բարձրադիր իշխանավորի տիրանալու, հասնելու ձգտումն էր, ապա **ի բարձիցն**՝ որպես աստիճան նա չէր կարող տենչալ, քանի որ արդեն ուներ Առաջին տիկնոջ բարձը՝ թագուհու անենաբարձր աստիճանը: Ուրեմն մնում է ենթադրել որ նա տենչում էր ո՛չ թե փառք ու բարձունք, մեծություն, ոչ էլ Արտավանի բարձերից բույսերի համախառն **փունջ** ձեռք բերելը, այլ իր սիրելի, տենչալի տղամարդու հետ **գլուխը մի բարձի դնելը**:

Դարձյալ հիշենք ազգագրական երգի տողերը.

«Խուրբան էղնիմ էն ավուր
Գլոխս առնը քու բառծին»:

Եվ

«Էս անտեր բառծի վրա էլ
Առանց յարի քուն չի գա»:

Կամ ժողովրդական խորիմաստ օրհնությունը՝ «Մի բառծի ծերանաք»:

Ի դեպ բնագրի ծանոթագրության մեջ նշված **և բարձիցն** ձևը նույնպես հաստատում է մեր կարծիքը: Այստեղ ևս խնդիրը դրված է բացառական հոլովով, բայց վերաբերակա և ո՛չ անջատական իմաստով՝ **բարձերի մասին**, և ոչ թե **բարձերից** /հանած/:

Սաթենիկն էլ էր երևի երագում, վերին երկու տողերի ցաված սրտի նման, Արտավանի հետ գլուխը դնել մի բարձի:

Մերժելով **բարձունք** մեկնաբանությունը և հաստատելով **բարձ**՝ գլխի տակ դնելիք փափկություն բացատրությունը՝ ելնում ենք նաև ոչ միայն արտահայտված իմաստից, այլև նրանց հոլովական պատկանելիությունից: **Բարձր** բառը հոլովվում է **Ու-Ա** խառն հոլովմամբ՝ **բարձր – բարձու – բարձանց**, իսկ **բարձը**՝ **Ի** պարզ հոլովմամբ՝ **բարձ- բարձի – բարձից**: Եթե մի կողմ դնենք իմաստային արժեքը և համարենք, որ **ի բարձից** ձևը **բարձր**, կամ հոգնակի՝ **բարձունք** բառն է, ապա այն բացառականում պետք է ունենար **ի բարձանց** ձևը և ոչ թե **ի բարձից**:

Այսպիսով քննարկվող նյութի վերջնական բառացի թարգմանական տեսքը կլինի այսպես.

Տենչում էր Սաթենիկ Տիկինը տենչանքներ՝
Արտավանի արտախույրը խավարտ, խավարծիլ ոտքերը,
Եվ նրա բարձերի մասին:

ԵԶՐԱՀԱՆԳՈՒՄ. Մեր հնարավորությունների սահմաններում փորձեցինք տալ Մովսես Խորենացու վիճահարույց տողերի նոր մեկնաբանություն՝ հիմք ունենալով

հին մատենագրության, Աստվածաշնչի, նույնիսկ 1-2-րդ դ.դ. պատմիչ Սվետոնիուսի, նոր շրջանի գրականության տվյալները, ինչպես նաև հայ ազգագրական մշակույթի գանձարանի, ժողովրդական ստեղծագործությունների օգնությամբ, օգտվելով նաև մեծարժեք բառարաններից՝ մեզ հետաքրքրող հարցերի վերաբերյալ, կատարելով նաև լեզվաբանական վերլուծություններ: Կարծում ենք՝ այս մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը կօգնի պարզելու մութ, մինչև այժմ չպարզված մնացած մտքերը, և պետք կգա այդ հարցով հետաքրքրվողներին իրենց ուսումնասիրությունների ժամանակ:

Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

1. Ագաթանգեղեայ «Պատմություն Հայոց». Երևան: 1983: 552 էջ:
2. Ղարիբյան Ա. Ռուս – հայերեն բառարան. Երևան: 1968: 1423 էջ:
3. Աստուածաշունչ մատենան Հին և Նոր կտակարանաց. Վիեննա: 1929: 991+ 280 էջ:
4. Եզնկայ Կողբացույ «Եղծումն աղանդոց». Կոստանդնուպոլիս: 1762: 293 էջ:
5. Դաշտենց Խ. «Խոդեդան», Երևան. 1960: 583 էջ:
6. Հայ – ռուսերեն բառարան. Երևան: 1984: 724 էջ:
7. Թումանյան Հ. «Ընտիր երկեր», հատոր 1: Երևան: 1985: 464 էջ:
8. Աճառյան Հ. «Արմատական բառարան». հատոր 4: Երևան: 1973թ.: 688 էջ:
9. Ղազարայ Փարպեցույ «Պատմություն Հայոց» և «Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան». Տփղիս: 1904: 204 էջ:
10. Մխիթարայ Այրիվանեցույ «Պատմություն Հայոց»: Մոսկվա: 1860: 75 էջ:
11. Մովսիսի Խորենացույ «Պատմություն Հայոց»: Թիֆլիս: 1913: 486 էջ
12. Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցույ «Պատմություն Հայոց»: Թիֆլիս: 1912: 427 էջ:
13. Նահապետ Քուչակ «Հայրուր ու մեկ հայրենի». Երևան: 1988: 272 էջ:
14. Նոր Բազմիրք Հայկազեան Լեզուի. Հատոր 1: Երևան: 1979: 1141 էջ:
15. Սասունցի Դավիթ. Հայ ժողովրդական Էպոս.: Երևան: 1939: 385 էջ:
16. Սվետոնիոս. «Տասն երկու կայսրերի կյանքը»: Երևան: 1986: 520 էջ:
17. Ուխտանէսի Եպիսկոպոսի «Պատմություն Հայոց»: Վաղարշապատ: 1871: 230 էջ:
18. Փառուստոսի Բիզանդացույ «Պատմություն Հայոց»: Երևան: 1987: 456 էջ:

References

1. Agathangeghos, "History of Armenia", [Agatangelea Patmuthivn Hayoc] 1983, Yerevan. 552p.(in Armenian)
2. Kharibyn, A. Russian-Armenian Dictionary. [Rus - hayeren bararan]. 1968. Yerevan, 1423 p. (in Armenian)
3. The Holy Bible, Old and New Testaments. [Astuacashunch matean Hine ev Nor ktataranac]1929. Vienna. 991+280 p. /in Armenian/
4. Desecration of Sects by Yeznik Koghbatsi [Eznka Kokhbachvo «Excumn agandoc»,1762. Kostandnupolis. 293 p. /in Armenian/
5. Dashtents, Kh: "Khodedan"/ [«Khodedan»], 1960. Yerevan. 583 p. (in Armenian)
6. Armenian-Russian dictionary/ [Hay – ruseren bararan].1984. Yerevan.724 p. (in Armenian)
7. Tumanyan, H. "Selected Works", Vol. 1. [Hovhannes Thumanyan, Entir erker] 1985. Yerevan. 464 p. (in Armenian)
8. Acharyan, Hr. "Etymological Dictionary". Vol. 4. [Hr. Acharyan, Armatakan bararan]. 1973. Yerevan.688 p. (in Armenian)
9. Ghazar Pharbetsi "History of the Armenians" and "Letter to Vahan Mamikonian." [Ghazara Pharpheecvoy «Patmutivn Hayoc» ev «Thukhth ar Vahan Mamikonean»] 1904, Tpkhis. 204 p.(in Armenian)

10. **Mkhitar Ayrivanetsi**, "History of the Armenians" [*Mkhithara Ayrivanecvoy «Patmutivn Hayoc»*]. 1860. Moskva. 75 p. (in Armenian)
11. **Movses Khorenatsi** "History of the Armenians" [*Movsisi Khorenacvo «Patmutivn Hayoc»*]. 1913. Tpkhis. 486 p. (in Armenian)
12. **Hovhannes Draskhanakertsi** "History of the Armenians" [*Yovhannu katholikasi Draskhanakertecvoy «Patmutivn Hayoc»*]. 1912. Thiflis. 427 p. (in Armenian)
13. **Nahapet Kuchak**, "One Hundred and One Homelands" [*Nahapet Quchak, «Haryr u mek hayren»*]. 1988. Yerevan. 272 p. (in Armenian)
14. New Dictionary of the Haigazian Language: Vol. 1 [*Nor Bargirq Haykazeaz Lezui. Hator 1-in*]. 1979. Yerevan. 1141 p. (in Armenian)
15. David of Sasun [*Sasunci Davit*] 1939. Yerevan. 385 p. (in Armenian)
16. **Suetonius**, "Lives of the Twelve Emperors" [*Svetonios, «Tasnerku kesarneri kyanqe»*]. 1986. Yerevan. 520 p. (in Armenian)
17. **Bishop Ukhtanes** "History of the Armenians" [*Ukhtanesi Episkoposi Patmutivn Hayoc*]. 1871, Vagarshapat. 230 p. (in Armenian)
18. "History of the Armenians" by **Faustus Byuzabdatsi**. [*Faustosi Bivzandacvo Patmuthivn Hayoc*]. Yerevan. 456 p. (in Armenian)

Ընդունվել է / Received on: **16. 09. 2025**

Գրախոսվել է / Reviewed on: **24. 10. 2025**

Հանձնվել է տպ. / Accepted for Pub: **10. 12. 2025**

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Հայկանուշ Անուշավանի ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ՝ ԳԱԱ Հր. Անառյանի
անվան լեզվի ինստիտուտի գիտաշխատող, Երևան, ՀՀ,
Էլ hsuugh՝ hajkanush@list.ru / ORCID: 0009-0003-2531-2182

Haykanush Anushavan HOVHANNISYAN: Researcher
at the Institute of Language after Hr. Acharyan of NAS, Yerevan, RA,
e-mail: hajkanush@list.ru / ORCID: 0009-0003-2531-2182